

”och lär dem ...”

ETT BISKOPSBREV
OM LÄRANDE OCH
UNDERVISNING

”och lär dem ...”

Ett biskopsbrev om lärande och undervisning

ARTIKELNR: SK21025

SVENSKA KYRKAN, BISKOPSMÖTET, UPPSALA 2021

POSTADRESS: 751 70 Uppsala

BESÖKSADRESS: Sysslomansgatan 4

TELEFON: 018-16 95 00

WEBB: svenskakyrkan.se/biskopsbrev

ORIGINAL: New Normal

TRYCK: Åtta.45 Tryckeri

ISSN: 1654-0085

Baksidan pryds av ärkebiskopens vapen.

OMSLAGSBILD: Serhiy Kobyakov

Texter ur Bibel 2000 ©Svenska Bibelsällskapet.

Innehåll

Förord	5
Inledning	9
I Undervisning och lärande – från urkyrkans tid	10
Det reformatoriska arvet – undervisning för alla	13
Gåva och uppgift – dop, undervisning och mission	17
I dagens Sverige – utmaning och möjlighet	18
Ett möjlighetsfönster	22
II Att kunna något	25
III Att lära sig något	31
IV Att ge vidare	40
Bibeltexter	43
Böner och texter	46
Psalmer	52
Bildförteckning	55
Noter	56

Förord

”**K**YRKOMÖTET UPPMANAR HELA Svenska kyrkan till en långsiktig och systematisk satsning på undervisning och lärande” – så inleds en glödande appell från kyrkomötet 2019. Appellen är en ovanlig men ytterst angelägen åtgärd.

Kunskapen om kristen tro sjunker snabbt. I få hem får barnen dopundervisning. De existentiella och andliga behoven är stora i alla åldrar.

Då får kyrkan inte svika. Vårt uppdrag är: Aldrig mindre än evangeliet, aldrig mindre än frihet. Som Martin Luther beskriver det så vackert i skriften En kristen människas frihet: Se, så flyter ur tron fram både kärleken och lusten till Gud, och ur kärleken ett fritt, villigt och glatt liv, i spontan tjänst för medmänniskan.

Nåden, *gratia*, är per definition alltid gratis. Men att bereda marken för den, och att klä evangeliets tilltal i ord och handling som kan tas emot är hårt arbete.

Nu är det länge sedan vi ägnade oss åt auktoritär undervisning. Vi får för den skull inte bli en småpratande kyrka som skymmer hela den rikedom och all den vishet som finns i evangeliet, utan vi ska ”lära och vägleda varandra” (Kolosserbrevet 3:16). Det här biskopsbrevet hjälper oss att utveckla lärande och undervisning i den andan, i det goda mellanrummet mellan ett tvärsäkert ”så här är det” och att lämna människor enbart åt den egna upplevelsen.

Jag vill understryka kyrkomötets uppmaning till oss alla: att lära och undervisa om bibelns berättelser och kristen tro samt om anknytningar och samband mellan människors livsfrågor och bibelns berättelser, synliggöra kristen etik och den kristna trons bidrag för rättvisa, fred och försoning samt tolka och uttrycka kristen tro så att dess förmåga att ge oss människor mening och livsmod blir tydlig i vår tid. Med andra ord, vi behöver redovisa grunden för vårt hopp! (Första Petrusbrevet 3:15)

Alla förtroendevalda, anställda, ideella och alla som kan och vill behöver stärka och utveckla den teologiska, pedagogiska och kommunikativa skickligheten, så att lärande och undervisning kan ske på alla de kontaktytor som redan finns, i det digitala landskapet och i det offentliga rummet.

Kyrkostyrelsen har formulerat en djärv vision för arbetet med lärande och undervisning fram till år 2030. Då gäller att

- dopmedvetenheten har stärkts
- vi praktiserar en pedagogik som håller ihop information, formation och transformation, d v s att förvärva kunskap, att växa in i kristet liv och att leva i ständigt omvändelse
- trons offentliga konsekvenser ses som en självklarhet
- kunskapen om kristen tro har ökat i det offentliga rummet
- barn och ungas villkor har förbättrats
- det har blivit vedertaget att en hållbar värld omfattar åtminstone fyra dimensioner: social, ekonomisk, ekologisk och andlig.

Det här biskopsbrevet kommer med redskap för att nå dessa mål.
Må den heliga Anden ge fantasi, vishet och uthållighet!

Uppsala, bönsöndagen 2021

+ Antje Jackelén

Antje Jackelén
ärkebiskop

Inledning

När han vandrade utmed Galileiska sjön fick han se två bröder, Simon som kallas Petrus och hans bror Andreas. De stod vid sjön och fiskade med kastnät, för de var fiskare. Han sade till dem: "Kom och följ mig. Jag skall göra er till människofiskare", och de lämnade genast sina nät och följde honom. När han gick vidare fick han se två andra bröder, Jakob, Sebedaios son, och hans bror Johannes, sitta tillsammans med sin far Sebedaios i båten och göra i ordning sina nät. Jesus kallade på dem, och genast lämnade de båten och sin far och följde honom. (Matteusevangeliet 4:18–22)

Tro är i första hand en praktik, ett sätt att leva sitt liv. Kristen tro är att leva sitt liv med dopet som grund och i relation till en person, Jesus Kristus. I texten om Jesus och lärjungarna blir detta tydligt. De första lärjungarna visste antagligen inte mycket om Jesus och hade heller ingen lära om honom. Ändå fick de följa Jesus och vara en del av hans sammanhang. Det sammanhanget sträcker sig genom tid och rum. I det ryms riter, berättelser, böner, sånger, egna och andras erfarenheter, vanor och förhållningssätt. Till tron hör också reflektionen över livet och dess villkor. Denna reflektion har genom århundraden kommit till uttryck i trosbekännelser och olika formuleringar av kristen teologi. Till tron hör därför också att upptäcka och fördjupa sig i sin tro och att hjälpa andra att lära sig om tro – att undervisa och lära.

I Undervisning och lärande – från urkyrkans tid

KYRKAN HAR ALLTID undervisat. Alltsedan urkyrkans tid har det varit viktigt att föra vidare ett kunskapsinnehåll, en tradition av berättelser, riter och läromässigt innehåll. Det grekiska ordet för tradition är *paradosis*, som betyder ”det som getts vidare”. I antiken var det lärarens uppgift ”att ge vidare” (*paradidonein*) till studenten den lära som läraren i sin tur fått från sin lärare. Varje generation kristna har under två tusen år stått inför utmaningen att ge vidare det den själv fått ta emot. Nu är det vår tur.

Både historiskt och teologiskt hör det alltså till kyrkans väsen att undervisa, och enligt vår kyrkoordning är undervisning därför en dimension av församlingens grundläggande uppgift. Samtidigt präglar varje tid de förutsättningar som finns för kyrkans uppdrag. I kyrkoordningen beskrivs detta uppdrag på följande sätt. ”Det är en uppgift för enskilda kristna och för kyrkan att i varje tid på nytt leva sig in i trons djup och klargöra dess innebörd.” Svenska kyrkans kallelse är alltså att förkunna evangelium i ord och handling i det som är vår situation, med utmaningar som klimatkris, pandemier, politisk kortsiktighet, oro i omvärlden, samhällsklyftor och psykisk ohälsa.

Svenska kyrkans undervisning syftar till att människor ”ska komma till tro på Kristus och leva i tro, en kristen gemenskap skapas och fördjupas, Guds rike utbreddas och skapelsen återupprättas”.

(Kyrkoordning för Svenska kyrkan, Andra avd., Inledning)

Målsättningen för arbetet med undervisning och lärande är att allt fler människor ska få möjlighet att lära känna Kristus och leva i hans efterföljd.

För att kunna ge vidare behöver vi vara fördjupade och själva stå i traditionen. Förebilden är hur Jesus kallade och arbetade med sina lärjungar. Det grekiska ordet *mathetes* (som översätts med ”lärjunge” i den svenska bibelöversättningen) betyder just elev, lärling, efterföljare, student. Att vara lärjunge är alltså att vara lärling. Det handlar om en relation som går mycket djupare än att till exempel dyka upp på en lektion eller föreläsning en gång i veckan och följa den mer eller mindre passivt. Redan i begreppet lärjunge finns en tydlig koppling mellan att vilja ha med Jesus att göra och att lära sig om honom, att stå både i en livsrelation och i en kunskapsrelation. Att vara kristen är ett sätt att leva ett liv. Men det innebär också att aktivt vilja lära sig vissa saker. Till dessa saker hör inte bara specifikt kunskapsstoff om kristen tro och liv utan också förmågan att lägga trons perspektiv på livet.

Tron omfattar varje del av livet. En kraftsamling kring lärande och undervisning handlar inte bara om att tänka och samtala om Gud utan också om att be och erfara Gud med våra sinnen. Detta

ställer krav på att kyrkans undervisning och lärande inbegriper huvud, hjärta och händer. Det handlar alltså om trons kunskap, trons liv och den ständiga omvändelsen, växten och förvandlingen. Kyrkans undervisning sker i ett ömsesidigt lärande där människor i teori och praktik växer i ansvar och utifrån dopet navigerar i en riskfylld värld.

Det reformatoriska arvet – undervisning för alla

Svenska kyrkans förutsättningar att bedriva undervisning har förändrats över tid, men för en folkkyrka är uppdraget detsamma: evangelium åt alla. Därför har Svenska kyrkan ett ärende till var och en i vårt land. Kyrkans arbete med lärande och undervisning ska vända sig till alla: människor i olika åldrar, med olika bakgrund, med olika förutsättningar och med skiftande kunskaper om kristen tro. Den folkkyrkliga strävan att nå alla innebär att det behövs många olika arenor för undervisning och lärande, och att en mångfald av metoder och sätt att förmedla kunskap praktiseras.

Andlig hållbarhet

I kristen tro intar barnen en särställning. Barnets rätt till andlig utveckling behöver därför särskilt uppmärksammas i arbetet med undervisning och lärande. Sverige har undertecknat FN:s barnkonvention, och den är dessutom lag sedan 2020. I barnkonventionens artikel 27 fastslås rätten för varje barn till den levnadsstandard som krävs för barnets fysiska, psykiska, andliga, moraliska och sociala utveckling. De flesta av dessa områden för levnadsstandard räknas

i vårt land som samhällsfrågor, såsom hälsovård eller utbildning. Även för att förverkliga barns rättigheter till andlig utveckling behövs redskap. Dessa räknas ofta till enbart föräldrarnas ansvar, men är också såväl samhällets som trossamfundens ansvar. Till barnets rätt till andlig utveckling hör – förutom tillgång till den egna trostraditionens heliga rum, riter, seder och bruk – också tillgång till en skatt av berättelser. Det gör det värt att värna om allemansrätten till de stora berättelserna.

Möjligheten till andlig utveckling och fördjupning är dock inte förbehållen barnen, utan en möjlighet som i församlingens liv och arbete också ska räckas till den som är vuxen.

Lärande och undervisning ger oss redskap att tolka livet och förstå det som en del av en större berättelse, vilket bidrar till existentiell hälsa och andlig hållbarhet.

Reformationen och den pedagogiska revolutionen

Svenska kyrkan är präglad av den pedagogiska revolution som vi kallar reformationen. Det är ingen tillfällighet att den mest kända boken av Martin Luther blev just läroboken Lilla katekesen, eller att han livet igenom publicerade häften och böcker med grundläggande kristen undervisning. Att undervisa om kristen tro är en självklarhet i kristen tradition, och det är extra självklart i en luthersk kontext. Den lutherska traditionen förvaltar ett arv av stora pedagogiska ambitioner.

I sina katekeser svarar Martin Luther inte bara på den sakliga frågan "Vad är kristen tro?", utan också på den existentiella frågan

”Vad är kristen tro för mig?”. Undervisning i denna mening handlar om kunskap som existentiellt tilltal eller trons tilltal. Det sker när vi låter nya och gamla tolkningar av Bibeln och kyrkans tradition möta vår strävan efter mening och fördjupning.

För Martin Luther var det viktigt att varje människa bemyndigades till att själv fördjupas i sin gudsrelation genom studier, undervisning, bön, bibelläsning, gudstjänst och nattvard. Därför skulle Bibeln översättas till det egna språket och alla – både pojkar och flickor – skulle lära sig läsa och skriva. Värnandet om flerspråkigheten i kyrkans liv och arbete har sin grund i reformationens betoning av att människor ska få ta emot evangeliet på sitt vardagsspråk. Möjligheten att få fira gudstjänst och delta i församlingens verksamhet på sitt eget språk skapar större delaktighet, berikar kyrkans församlingsliv och stärker människors upplevelse av tillhörighet.

För reformatorerna var det också centralt att inte bara prästerna utan alla, hela folket i alla åldrar, skulle få undervisning. Att reformatorerna betonade rätten att själv kunna läsa Bibeln och förvärva grundkunskap i trosfrågor och etiska frågor har haft stor betydelse för Sverige som land och för vår syn på undervisning, bildning och utbildning. Det kommer bland annat till uttryck i att Svenska kyrkan har del i den rika folkbildningstradition med folkhögskolor, studieförbund och studiecirklar som alltjämt rustar och vitaliserar det svenska samhället.

I den evangelisk-lutherska traditionen läggs stor vikt vid god förkunnelse: Ordet befriar och ger liv. Förkunnelsen ingår i, och formas av, gudstjänstens vidare sammanhang. Den ska utgå från

bibelordet, eftersträva ett existentiellt tilltal och beröra trons teologiska och existentiella dimensioner. I lutherskt kyrkoliv har också musik och psalmsång en stark ställning som en del av evangeliets levande röst (*viva vox evangelii*). Kyrkans musik och sång är insatt i ett pedagogiskt sammanhang som förkunnar, förklarar, tröstar och inspirerar människor.

Gåva och uppgift – dop, undervisning och mission

Dopet är en gåva och att få lära sig alltmer om den tro vi döpts till är både en möjlighet och uppgift. Och kunskapen ska ges vidare till fler. I det vi kallar dop- eller missionsbefallningen säger Jesus:

”Åt mig har getts all makt i himlen och på jorden. Gå därför ut och gör alla folk till lärjungar: döp dem i Faderns och Sonens och den heliga Andens namn och lär dem att hålla alla de bud jag har gett er. Och jag är med er alla dagar till tidens slut.”

(Matteusevangeliet 28:18–20)

Uppdraget att sprida det kristna budskapet har alltså sin grund i Gud, i den uppståndne och levande Kristus – inte i oss. Det är inte kyrkan som har en mission utan Guds mission som har en kyrka, för att förverkliga Guds vilja i världen. Det är en viktig utgångspunkt i kyrkans lärande och undervisning.

Uppdraget att ”göra lärjungar” är att ge människor möjlighet att komma till tro på Kristus och leva i tro. Jesus ord uppmanar till dop men också till lärande. Det visar på det nära sambandet mellan dop

och undervisning. Den som döps behöver lärande och undervisning, och på samma gång är det varje kristens uppgift att undervisa och lära. Alla i kyrkan är lemmar i en och samma kropp. Dopet är den grundläggande vigningen till tjänst i kyrkan och ger delaktighet i kyrkans gemensamma uppdrag.¹ Till alla döptas gemensamma uppdrag hör därför uppgiften att undervisa.

I kyrkans liv är undervisning och lärande nära sammanflätat med mission. Mission tar sin början i Guds aldrig sinande kärlek till sin skapelse och kyrkan är delaktig i Guds mission i världen. Mission är ett svar på Guds kärlek vilken visar sig i skapelsen och frälsningen. Det är en kärlek som uppmanar oss att öppna våra hjärtan och liv för varandra. Den treenige Gudens överflödande kärlek är källan till all mission och evangelisation.² Kyrkans undervisning och lärande är på så sätt ett uttryck för och en strävan efter att i ord och handling gestalta Guds kärlek som goda nyheter för alla.

I dagens Sverige – utmaning och möjlighet

I arbetet med undervisning och lärande står Svenska kyrkan idag inför flera utmaningar som på samma gång utgör möjligheter. För det första måste kyrkan inse och ta konsekvenserna av att det sedan lång tid tillbaka skett ett stort kunskapsstapp om kristen tro och praxis i samhället. Många har inte de grundläggande kunskaperna om de kristna högtiderna och känner ofta inte till de bibeltexter som lyfts fram i det här biskopsbrevet. Den svenska skolan har inte längre uppdraget att ge eleverna en grundläggande dopundervisning och den praktiska förmedlingen av kristen tro i hemmen har minskat.

Kunskapsstappet och behovet av undervisning och lärande är därför en ödes- och överlevnadsfråga för Svenska kyrkan.

En viktig arena för undervisning och lärande är mötena med människor i samband med dop, konfirmation, vigsel och begravning. Här möter kyrkans tradition människors liv och behov på ett konkret och relevant sätt. De samtal som föregår dop-, vigsel- och begravningsgudstjänster är unika tillfällen, också för undervisning.

En utmaning för kyrkan är alltså att ge grundläggande undervisning för dem som inte har fått med sig grunderna i kristen tro.

En annan utmaning är att också erbjuda fördjupad kunskap till alla dem med goda kunskaper om kristen tro som vill veta mer och växa i tro och liv. En folkkyrka som Svenska kyrkan lever med den ständiga risken att till sist nå ingen, i sin iver att nå alla. Om vi kommunicerar på en enda abstrakt genomsnittsnivå så är faran att kyrkans undervisning och förkunnelse blir ointressant för alla, svårbegriplig för den som ännu ingenting vet, och grund och ointressant för den som redan vet en hel del. Därför måste Svenska kyrkans undervisning vara både bred och smal, grundläggande och fördjupande. Inte antingen – eller, utan både – och.

Undervisning betyder i detta sammanhang såväl faktakunskaper som upplevelser och egna erfarenheter av bön, bibel, gudstjänst och kyrkorum, samt förmågan att relatera dessa till livet som helhet. Här finns inget motsatsförhållande. Estetiskt och erfarenhetsbaserat lärande kompletterar det kognitiva lärandet och vice versa. Kognitiva kunskaper om kristendomen står inte i ett motsatsförhållande till en erfarenhetsnära och känslomässig dimension.

Undervisningsuppdraget måste få påverkas av de skeenden som världen för närvarande befinner sig i. Att Sverige idag är ett mångreligiöst samhälle är både en utmaning och möjlighet i arbetet med undervisning och lärande. Vi har anledning till frimodighet i både dopundervisning och dialogarbete. En religionsteologisk medvetenhet stärker kyrkans undervisning på flera sätt. Den ökar vår kunskap om Gud, oss själva och om den Andre, motverkar polarisering och stereotypa föreställningar om människor av annan tro och bidrar till en intellektuellt sett mer trovärdig undervisning i och med att en mer adekvat bild av världen presenteras. I flera av Svenska kyrkans församlingar ser vi en religionsteologiskt förankrad beredskap till bådadera: det bedrivs undervisning för nyanlända och andra som vill bli döpta, samtidigt som det odlas goda och förtroendefulla relationer med den intilliggande moskén eller synagogan. I sitt praktiska arbete visar många församlingar att det finns en spänning men inget motsatsförhållande mellan vittnesbörd och dialog: Att vittna om Jesus Kristus behöver ske både i lyssnande och lyhördhet vis-à-vis motparten och genom att vi berättar om vår egen tro och erfarenhet av Gud i Jesus Kristus.

Svenska kyrkans församlingar har också goda förutsättningar att bli platser där praktisk och teoretisk undervisning om en hållbar livsstil sker, i samspråk och samarbete med andra samhällsaktörer. Det finns ett stort behov av såväl kunskap och realism som av djärva visioner och teologisk skaparkraft. Vårt uppdrag som kyrka är att trovärdigt tala om hopp och förnyelse liksom att gestalta de utmaningar och hot och den sorg, oro och förlust som obönhörligen följer

i till exempel klimatkrisens spår. Vår undervisning behöver hantera behovet av tröst och tillgängliga berättelser om vad livet i en mer rättvis och klimatvänlig framtid kan innebära.

Ytterligare en utmaning och stor möjlighet för kyrkans undervisning och lärande utgörs av de digitala arenor som inte minst coronapandemin har gjort oss mer medvetna om.

Det övergripande uppdraget för kyrkan i digitala rum är detsamma som kyrkans uppdrag i övrigt. Det handlar alltjämt om att väcka och stärka kristen tro och bidra till samhällets bästa. I en digital värld blir geografiska gränser mer osynliga. Ur mottagarperspektiv försvinner gränserna mellan församlingar, stift och nationell nivå, vilket ställer nya krav på samverkan för att ta tillvara den potential som de digitala mötesplatserna utgör. Digitala och lokala möten och mötesplatser har en tendens att förstärka snarare än att konkurrera med varandra.

Ett möjlighetsfönster

Svenska kyrkans undervisning och lärande är infogad i en tvåtusen-årig kristen tradition av att vilja ge vidare evangeliet om Jesus Kristus och Guds kärlek till alla människor och hela sin skapelse. Kyrkans undervisning står inför stora utmaningar, inte minst det kunskapsstapp som beskrivits. Att kristen tro för allt färre är en känd, upplevd och levd verklighet är dock inte en ödesbestämd utveckling, utan det finns ännu ett möjlighetsfönster. Det finns goda förutsättningar, materiellt och immateriellt, för att möta de utmaningar som dagens kunskapsläge innebär. Svenska kyrkan har

Sveriges största sammanhängande kulturarv bestående av kyrkobyggnader, konst, musik, föremål, seder och bruk. De hundratusentals möten som varje år sker i landets församlingar utgör breda kontaktytor. Den samlade teologiska och pedagogiska kompetensen har många människors förtroende vilket rymmer en förväntan på att kyrkan står fast och försvarar grundläggande värden. Förkunnelsen om Guds Andes närvaro i skapelsen, världen och människors liv utgör ett radikalt hopp. Vi lever inte med modlöshetens ande utan har av Gud fått kraftens, kärlekens och självbesinningens ande.

(Andra Timotheosbrevet 1:7)

II Att kunna något

VAD ÄR DET att kunna något? Måste jag verkligen kunna något för att vara kristen? Och hur lär jag mig det i så fall? Detta är tre komplexa frågor, som i kyrkliga sammanhang ofta, i förenklad form, uttrycks med ordparet undervisning och lärande.

Att lära sig om kristen tro handlar om färdigheten att lägga trons perspektiv på livet, samhället och världen. Den färdigheten är förknippad med ett grundläggande kunskapsstoff och med erfarenheter av Guds omsorg om oss människor och sin skapelse.

Ett teologiskt och pedagogiskt arv från reformationen är förmågan att hålla flera perspektiv levande samtidigt. Därför går det att tala om att kunskap består av fyra dimensioner: fakta, förståelse, färdighet och förtrogenhet. Fakta förstås här som den rent informativa aspekten av kunskap. Förståelse är förmågan att tolka och förklara. Färdighet är själva utövandet av kunskapen. Förtrogenhet handlar om omdöme, grundat i erfarenhet, men också om att kunna införliva de normer och värderingar som finns i en kunskapskultur.³

Undervisning och lärande hör ihop och är inte varandras motsatser. Hur vi lär ut påverkar lika mycket som vad vi lär ut. Och båda tillsammans avgör vad som kan läras in. Det behövs såväl kunskaper som utvecklande av vissa färdigheter. Alltså inte undervisning eller lärande, utan undervisning och lärande.

All förmedling och tillägnande av kunskap sker i ett sammanhang som också kan rymma analys och kritiskt tänkande. Att den som jobbar i församling vet skillnaden mellan jul och påsk, konstvetaren ser skillnad på barock och klassicism, ekonomen vet vilka siffror som ska placeras var i balansräkningen, eller att den som tittar på en fotbollsmatch förstår vad spelet går ut på är avgörande kunskaper för att fungera och vilja stanna kvar i och beröras av det sammanhang de alla befinner sig i. Ett av de viktigaste uppdragen som kyrka är därför att säkerställa att de kristna baskunskaperna finns på plats. Det gäller både de praktiska och teoretiska kunskaperna i den kristna och den kyrkliga kontexten. Bäst blir det när fakta, förståelse, färdighet och förtrogenhet samspelar icke-hierarkiskt och tillåts interagera med varandra, alltså undervisning och lärande i en fruktbar kombination.

Kristen tro handlar om att stå i en kunskapsrelation, där människan är subjekt och lärandet sker i samspelet med Gud, andra människor, hela skapelsen, texter, historien och framtiden.⁴ Som det heter i *Den lille prinsen*: "Det är bara med hjärtat du verkligen kan se."⁵ Det finns inte bara en hjärnans bildning utan också hjärtats.

Att rusta människor med sådan bildning är därför en angelägen och prioriterad uppgift för kyrkan. Lydia Wahlström (1869–1954) konstaterade redan 1932 att "alla anknytningspunkter" saknas mellan kyrkans och skolans religiösa uttryckssätt och "barnens vanliga liv".⁶ Nästan nittio år senare är Lydia Wahlströms sakliga beskrivning av den brutna förbindelsen eller kommunikationen mellan kyrkans språk och människors vanliga liv lika giltig och

utmanande. Kyrkans undervisning handlar om att återupprätta relationen mellan kristen tro och människors liv – mellan evangelium och människors hjärtan.

I en medveten reflektion är det därför nödvändigt att utveckla pedagogik som fungerar för olika människor och deras individuella förutsättningar. Det innebär pedagogik som kan bidra till att hålla samman de fyra dimensionerna fakta, förståelse, färdighet och förtrogenhet. Trons kunskap, trons liv, växten och förvandlingen står i ständig relation till varandra. Huvudets, hjärtats och händernas kunskap hör ihop. Pedagogik som bygger på delaktighet går hand i hand med fokus på kunskap.⁷

Den praktiska vändningen

Det fanns en tid då katederundervisningen var standardmodell och eleven skulle lära in det som läraren lärde ut. Denna modell präglade också undervisningen i kristen tro, inte minst sedan folkskolans införande. När detta sätt att förmedla kunskap blev ohållbart kantrade det åt andra hållet; fokus på känsla och erfarenhet och rädslan att pådyvla människor något ledde till en förminskning av kunskapens innehåll och en renodling av det subjektiva.

Pedagogik har alltid påverkats av filosofin. För ungefär hundra år sedan påverkades pedagogiken av det som idag kallas för den praktiska eller pragmatiska vändningen i filosofin. Det innebar en vändning till att praktiken och insikten om kunskapens rötter finns i mänsklig handling och erfarenhet. Den dominerande kunskapsuppfattningen innan dess hade varit rationalistisk; det var en formaliserad och ofta

utantillinlärd kunskap som gällde. Den praktiska vändningens förespråkare revolutionerade pedagogiken genom att istället hävda att kunskaper utvecklas genom handling.

Överfört till en kyrklig kontext betyder detta att delta i kristna praktiker. Det kan till exempel vara att fira gudstjänst, besöka en kyrka, läsa Bibeln eller engagera sig i diakonal verksamhet. Genom sådan praktik tillägnar vi oss de regler och språkspel som ligger till grund för kommunikation och meningsskapande i ett kristet sammanhang. Här blir inte minst den tysta kunskapen viktig, och det faktum att vi vet mycket mer än det vi kan säga. Med tyst kunskap menas en förtrogenhet med en praxis som vi tillägnar oss när vi är delaktiga och verkar i ett sammanhang. Genom att delta i och verka i praktiker får människor den tysta kunskapen ”i” sig.

III Att lära sig något

SEDAN MITTEN AV 1800-talet har många religionspedagogiska modeller avlöst varandra med jämna mellanrum. De olika lärandeformerna har i högre grad varit reaktioner på förändringar i samhället, kyrkan, skolan och utbildningsväsendet, än vad de har varit tecken på trender inom det pedagogiska området. De olika formerna för lärande har haft sina givna platser i historiska kontexter och nya pedagogiska modeller ersätter därför inte nödvändigtvis de lärandeformer som tidigare funnits. Modellerna kan istället existera bredvid varandra. Nyare modeller kan bygga vidare på äldre och använda sig av olika moment som även tidigare varit av betydelse. Under de senaste årtiondena har det vuxit fram en medvetenhet om att olika religionspedagogiska modeller, teorier och metoder kompletterar och hör ihop med varandra, istället för att ses som konkurrenter.

Efter 1900- och 2000-talens stora samhälleliga, politiska och globala förändringar är de flesta religionspedagoger överens om att kyrkans pedagogiska utmaning behöver en mångfald av teorier och metoder. Kristendomens tvåtusenåriga historia och den kristna traditionen rymmer en närmast outtömlig religiös och teologisk rikedom. För att kunna levandegöra den i vår tid, och för att adressera olika religiösa erfarenheter, är det nödvändigt att använda sig av en pedagogisk mångfald.

I Tyskland har den religionspedagogiska forskningen och metodutvecklingen under lång tid utvecklats hand i hand med kyrklig praxis. Den rymmer därmed en mängd perspektiv och kan ge ett viktigt bidrag till Svenska kyrkans uppdrag att undervisa. Den brukar bland annat lyfta upp att lärandets många dimensioner är ett förråd av berättelser, riter, böner, sånger, egna och andras erfarenheter, vanor och förhållningssätt. Genom att nyttja en hel bukett olika pedagogiska ansatser kan den rikedom som finns i den kristna traditionen levandegöras för människor i vår tid.

I detta kapitel väljer vi att lyfta fram ett antal perspektiv från den tyska religionspedagogiken. De innebär former för lärande som ibland skiljer sig från varandra och ibland kompletterar varandra.

Det bibliska lärandet har en mycket viktig roll för en kristen kyrka. Hela den kristna traditionen och dess berättelser, riter och symboler, är relaterad till de bibliska texterna och berättelserna. Ett bibliskt lärande som interagerar med olika religionspedagogiska dimensioner är inte bara en stor tillgång utan ytterst en teologisk nödvändighet för en kristen kyrka, inte minst i en evangelisk-luthersk kontext. I vår tid har Bibelns texter ofta blivit främmande för nutidsmänniskan och därför behöver också fokus sättas på det bibliska lärandet.

Det anamnetiska lärandet (från grekiskans *anamnesis* = minne) spelar en viktig roll i kristen tro. I det har historien, minnet och åminnelsen centrala betydelser. De senaste årtiondena har forskningen också påpekat att berättelser och minne är absolut grundläggande för all form av religiositet. Minnet är både individuellt och kollektivt. Det individuella minnet handlar till exempel om

människans egen biografi. Det kollektiva minnet handlar om historia och gemensamma berättelser, dels hur historien till exempel åskådliggörs i det lokala kyrkorummet, dels hur gruppens eller familjens berättelser är knutna till kyrkorum eller till religionen. Genom denna form av lärande integreras individen i ett sammanhang, över rum och tid och i en större grupp, såsom till exempel familj, religion, församling, samhälle och stat. Berättelsen och återberättandet är centrala i det religionspedagogiska sättet att arbeta med det anamnetiska lärandet. Bibelns berättelser och även psalmer och böner är den viktigaste grunden för den kristna berättelsen och för kristen livstolkning, både för det individuella och kollektiva minnet. En gemensam grund av bibelberättelser och kristna traditioner ger därför verktyg för livstolkning, och sätter in individens berättelse i en stor gemensam berättelse. I det sista kapitlet ger vi exempel på bibelberättelser, psalmer och böner som är grundläggande i Svenska kyrkans tradition.

Ett genusorienterat lärande kan höra nära samman med ett anamnetiskt lärande. Alla former av lärande innehåller på olika sätt ett lärande i att förhålla sig kritisk till exempel till normer, värderingar och tradition som ingår i en historia eller en gemensam berättelse. Ett genusorienterat lärande kan då vara ett sätt att utveckla en kritisk förmåga till traditionella könsnormer, och bidra till att de kan diskuteras till exempel i relation till traditionella kulturella koder.

Det biografiska lärandet kan ses som en del av det anamnetiska lärandet, men med en betoning på individens lärande och biografi. Varje människas livsberättelse kan förstås i ljuset av dåtid, och att

lyfta fram den i nutid blir ett lärande som också kan bidra till att forma framtiden. Varje persons unicitet, värde och plats i skapelsen är central i det biografiska lärandet, likaså människans uppgift, kallelse och ansvar som Guds medarbetare och Kristi lärjunge. Det tar sig uttryck i lärandet av eget andakts- och böneliv och sakramentens och bibelordets betydelse. Att individens unika värde står i centrum relaterar också till det allmänna prästadömet's gåva och ansvar: att alla genom dopet är vigda till kyrkans tjänst i och för världen, till lärjungaskap och liv i Kristi efterföljd. Det ansvaret och uppdraget behöver ta sig diakonala, sociala och miljömässiga uttryck. Jesus kallar sina efterföljare att vara jordens salt och världens ljus. Kristna är inte enbart hänvisade till en egen gemenskap utan också till att leva ansvarigt som samhälls- och världsmedborgare.

Det estetiska lärandet (från det grekiska *aisthesis* = iakttagelse) vilar på en grundläggande insikt att all mänsklig erfarenhet baseras på sinnesintryck. Oavsett om människan nås av religiösa intryck genom skrivet eller talat ord, musik, bildkonst eller smaker och lukter så är människan alltid bunden till det som är möjligt att erfara med sinnen. Det estetiska lärandet inbegriper alla sinnen och bidrar till att både det kända, men också det okända och främmande, kan iakttas, bearbetas och vidareutvecklas. Lärande innebär inte bara iakttagande utan också aktivitet och gestaltande. Människans tro formas med sinnen. Vanliga exempel på detta är musikens, sångens och de tända ljusens plats i våra andakter, gudstjänster och samlingar. Upplevelsevandringar, meditationer, tystnad, retreat,

dans och pilgrimsvandringar är andra exempel. Likaså att jobba med händerna, med till exempel olika färger och material.

Det symboliska lärandet är släkt med det estetiska lärandet. Symboler visar på något större och är bärare av betydelser. De länkar ihop gångna tider med nutid och framtid och pekar på en större verklighet inom och utanför individen. Symboler är också en del av social interaktion och kännetecknas av öppenhet. De är mångtydiga och kan fyllas med ny betydelse och på det sättet användas för att tolka livet, som exempelvis vid hantering av konflikter eller bearbetning av sorg. Symboliskt lärande handlar inte främst om att ha kunskap om olika symboler utan om att vara en del i en aktiv process som sätter den lärandes erfarenheter i fokus och gestaltar dem. Som exempel kan nämnas möjligheten att symboliskt lämna ifrån sig sina bördor och sorger i form av en sten, skriva en bönelapp eller tända ett ljus i gudstjänst- och andaktssammanhanget. I vår kristna tradition finns en mängd symboler i Bibelns texter, liturgi och gudstjänstrum. Symbolerna ger fördjupad kunskap i kristen tro och när de används i vårt pedagogiska arbete ger de stora möjligheter att bidra till tolkning av livet och tron. När ord och trosbekännelser begränsar vår erfarenhet och kunskap av Gud kan symboler vidga vårt lärande. Denna didaktik hör nära ihop med det mystagogiska lärandet.

Det mystagogiska lärandet arbetar med frågan om Gud, Guds existens, gudsbilden och gudserfarenheten. Ordet mystagogik har att göra med att ha kunskap om och inviga någon i religiösa riter och erfarenheter. Det inkluderar både intellektuella moment som

frågande, filosoferande, stillhet, meditation och retreat, men också sinnererfarenheter som finns i liturgi, musik och konst. Här handlar det pedagogiska arbetet om att ge utrymme för egna erfarenheter, fritt tänkande, samtal, andlig fördjupning, andlig vägledning och själavård. Det mystagogiska lärandet innebär att ge människor i alla åldrar verktyg att bryta upp och vidga förutfattade meningar eller fördomar om vad/vem/hur Gud är, och att erbjuda vägar för den egna personliga gudsrelationen och dialogen.

Det etiska lärandet arbetar med normer och värderingar i en pluralistisk, mångfasetterad värld som präglas av olika etiska och moraliska föreställningar. Människan är Guds skapade medskapare. Därför hjälper också det etiska lärandet till att kommunicera värderingar, upplysa om olika etiska ställningstaganden, fatta egna beslut som grundas i etiska vägval samt ta ställning i etiska dilemman. I allt detta utgör det kristna budskapet en viktig referensram och bidrar till en kritisk granskning av etiska föreställningar. Det etiska lärandet hänger samman med både det anamnetiska lärandet och det bibliska lärandet. Det etiska lärandet relaterar också till ekumeniskt, interkulturellt och interreligiöst lärande.

Ekumeniskt lärande adresserar den globaliserade världens utmaningar. Ett ekumeniskt lärande skapar en öppenhet gentemot olika kyrkors mångfald och vill möjliggöra att på nytt upptäcka den gemensamma kristna grunden. Ett sådant lärande skapar förutsättningar för samarbete.

Det interkulturella och interreligiösa lärandet vill skapa förståelse för andra trosbekännare, i synnerhet med tanke på att olika religioner

i vår tid bor granne med varandra. Det interkulturella lärandet rymmer också naturvetenskapen som något att relatera till.

De många och olika religionspedagogiska perspektiv som vi har lyft fram gör varken anspråk på att vara en total sammanställning, eller att vara oföränderliga eller exklusiva. Men de kan vara relevanta och fungera som användbara exempel. Med tanke på att världen vi lever i förändras snabbt kan det också tillkomma ytterligare perspektiv som kan bidra till att utveckla kyrkans lärande- och undervisningsinsatser.

IV Att ge vidare

FRÅGAN OM VARFÖR Svenska kyrkan just nu ska satsa särskilt på lärande och undervisning besvaras av de utmaningar som beskrivs i det första kapitlet: allmänhetens kunskap om kristen tro har sjunkit, kyrkan har tappat sin roll som kunskapsförmedlare och världen förändras ständigt på olika sätt. I de samtal med stiftet som programmet Lärande och undervisning genomförde under 2017, framkom också en annan dimension av det förändrade kunskapsläget. Här beskrivs en fragmentisering i kunskapen om kristen tro. Fragmentiseringen innebär att människor ofta har kunskap om lite av varje i kristendomen, men samtidigt saknar helhetsbilden av kristen tro. Det finns också en osäkerhet som också finns bland både ideella och anställda medarbetare och förtroendevalda i Svenska kyrkan. En del av dagens lärandeutmaning är därför att rusta kyrkans alla medarbetare pedagogiskt och teologiskt så att de kan bära kristen tro vidare.

I resonemangen om varför en särskild satsning på undervisning behövs just nu, kan vi vända tillbaka till Lydia Wahlströms konstaterande att kyrkans undervisning innebär att återupprätta anknytningspunkterna mellan evangelium och människors hjärtan. Kyrkan behöver med förnyade krafter hjälpa människor att upptäcka relationen mellan kristen tro och sina liv, liksom att se livet här och nu i ljuset av evigheten.

Till det vi vet om kunskap, lärande, undervisning, teologi och pedagogik och hur de hör samman hör också det grundläggande innehåll som kristendomen alltsedan fornkyrkan har betonat. Trosbekännelser, böner, psalmer och berättelser har alltid varit viktiga, inte minst i kyrkans katekesundervisning. Under historiens gång har olika trosbekännelser, böner och berättelser formulerats i relation till sin tids brännande frågor och utmaningar. Detta är inget uppseendeväckande i sig, kristendomen har alltid interagerat med den kontext och den verklighet den verkat i. Samtidigt är det grundläggande innehållet i stora drag innehållsligt likartat, om än inte identiskt formulerat. Trosbekännelser har alltid ingått, böner likaså, och många klassiska bibelberättelser är just klassiska eftersom de följt oss genom historiens gång och har haft stor betydelse för vår förståelse av och kunskap om kristen tro och livet – både individuellt och i samhällsgemenskapen.

Bibeltexter, böner och psalmer

De bibelberättelser, böner och psalmer som tidigare var allmänt kända är inte längre det. Därför lyfter vi i detta biskopsbrev fram exempel på viktiga bibeltexter, böner och psalmer i vår kristna tradition. Det är ett urval för att stimulera och vägleda arbetet med undervisning och lärande i kristen tro. Det är inte menat att utesluta eller exkludera andra bibeltexter, böner och psalmer. Det är heller inte tänkt att vara en kanon av bibeltexter, böner och psalmer. Urvalet rymmer sådant som är centralt i kyrkans liv och förkunnelse.

Bibeltexter

Gamla testamentet

Skapelseberättelserna	Första Moseboken kapitel 1–3
Kain och Abel	Första Moseboken 4:1–16
Noa	Första Moseboken kapitel 6–9
Sara, Hagar och Abraham	Första Moseboken kapitel 20–21
Jakobsberättelsen	Första Moseboken kapitel 27–32
Josefsberättelsen	Första Moseboken kapitel 37–48
Moses i vassen	Andra Moseboken kapitel 1–2
Den brinnande busken	Andra Moseboken kapitel 3
Uttåget ur Egypten	Andra Moseboken kapitel 12–15, 20 och 34
David och Goliat	Första Samuelsboken kapitel 17 Jesaja 9:2–7 Jesaja 53:1–10 Psaltaren 22 Psaltaren 23 Psaltaren 139 Predikaren 3:1–5
Rut	Ruts bok
Daniel i lejongropen	Daniel kapitel 6

Nya testamentet

Bebådelsen, Marias möte med Elisabet och Jesu födelse	Matteusevangeliet 1:23–2:18 och Lukasevangeliet kapitel 1–2
Jesus som tolvåring i templet	Lukasevangeliet 2:41–52
Jesus dop	Matteusevangeliet 3:13–17, Markusevangeliet 1:9–11 och Lukasevangeliet 3:21–22
Jesus och barnen	Markusevangeliet 10:13–16
Delar ur Bergspredikan	Matteusevangeliet kapitel 5–7
Det förlorade fåret	Lukasevangeliet 15:1–7
Det förlorade myntet	Lukasevangeliet 15:8–10
Den förlorade sonen	Lukasevangeliet 15:11–32
Jesus vid Sykars brunn	Johannesevangeliet 4:1–42
Den barmhärtige samariern	Lukasevangeliet 10:25–37
En lam man i Kafarnaum	Matteusevangeliet 9:1–8 och Markusevangeliet 2:1–12
Äktenskapsbryterskan	Johannesevangeliet 8:1–11
Den kananeiska kvinnan	Matteusevangeliet 15:21–28
Jairos dotter	Markusevangeliet 5:21–43 och Lukasevangeliet 8:40–56
Den sista måltiden, i Getsemane, hos Pilatus, korsfästelsen och den tomma graven	Matteusevangeliet kapitel 26–28, Markusevangeliet kapitel 14–16, Lukasevangeliet kapitel 22–24 och Johannesevangeliet kapitel 18–21

Kvinnorna vid graven	Matteusevangeliet 28:1–8
Vandringen till Emmaus	Lukasevangeliet 24:13–35
Den heliga Anden	Apostlagärningarna kapitel 2
En kropp	Romarbrevet 12:9–21
Vägen framför andra: kärleken (Kärlekens lov)	Första Korinthierbrevet kapitel 13
Friheten i Kristus	Galaterbrevet 3:26–29
Kamp mot ondskan (Guds rustning)	Efesierbrevet 6:10–20
En ny himmel och en ny jord	Uppenbarelseboken kapitel 20–22

Böner och texter

Vår Fader

Vår Fader,
du som är i himlen.
Låt ditt namn bli helgat.
Låt ditt rike komma.
Låt din vilja ske på jorden så som i himlen.
Ge oss i dag det bröd vi behöver.
Och förlåt oss våra skulder,
liksom vi har förlåtit dem som står i skuld till oss.
Och utsätt oss inte för prövning,
utan rädda oss från det onda.
Ditt är riket,
din är makten och äran, i evighet.
Amen.

Gud som haver barnen kär

Gud, som haver barnen kär,
se till mig som liten är.
Vart jag mig i världen vänder,
står min lycka i Guds händer.
Lyckan kommer, lyckan går,
du förbliver, Fader vår.
Amen.

Välsignelsen

Herren välsignar oss och beskyddar oss.
Herren låter sitt ansikte lysa mot oss och visar oss nåd.
Herren vänder sitt ansikte till oss och ger oss sin fred.

Dopbefallningen

Jesus sa:
Åt mig har getts all makt i himlen och på jorden.
Gå därför ut och gör alla folk till lärjungar:
döp dem i Faderns och Sonens och den heliga Andens namn
och lär dem att hålla alla de bud jag har gett er.
Och jag är med er alla dagar till tidens slut.
(Matteusevangeliet 28:18–20)

Dubbla kärleksbudet

Du skall älska Herren, din Gud,
av hela ditt hjärta och med hela din själ
och med hela din kraft och med hela ditt förstånd,
och din nästa som dig själv.

(Lukasevangeliet 10:27)

Gyllene regeln

Allt vad ni vill att människorna skall göra för er,
det skall ni också göra för dem.
Det är vad lagen och profeterna säger.

(Matteusevangeliet 7:12)

Tio Guds bud

Detta är vad Gud sade:

Jag är Herren, din Gud, som förde dig ut ur Egypten, ut ur slavlägret.

Du skall inte ha några andra gudar vid sidan av mig.

Du skall inte missbruka Herrens, din Guds namn, ty Herren skall inte låta den bli ostraffad, som missbrukar hans namn.

Tänk på vilodagen, så att du helgar den.

Hedra din fader och din moder för att det må gå dig väl och du må länge leva i ditt land.

Du skall inte dräpa.

Du skall inte begå äktenskapsbrott.

Du skall inte stjäla.

Du skall inte bära falskt vittnesbörd mot din nästa.

Du skall inte ha begärelse till din nästas hus.

Du skall inte ha begärelse till din nästas hustru,
ej heller till hans tjänare eller hans tjänarinna,
ej heller till något, som tillhör din nästa.

(ur Martin Luthers Lilla katekes, ur Den svenska psalmboken)

Trosbekännelsen

Vi tror på Gud Fader allsmäktig,
himmelens och jordens skapare.
Vi tror ock på Jesus Kristus,
hans enfödde Son, vår Herre,
vilken är avlad av den helige Ande,
född av jungfrun Maria,
pinad under Pontius Pilatus,
korsfäst, död och begravnen,
nederstigen till dödsriket,
på tredje dagen uppstånden igen ifrån de döda,
uppstigen till himmelen,
sittande på allsmäktig Gud Faders högra sida,
därifrån igenkommande till att döma levande och döda.
Vi tror ock på den helige Ande,
en helig, allmännelig kyrka,
de heligas samfund, syndernas förlåtelse,
de dödas uppståndelse och ett evigt liv.

Psalmer

Kyrkoåret

- 103 Bereden väg för Herran
- 105 Hosianna, Davids son
- 114 Stilla natt
- 116 Nu tändas tusen juleljus
- 45 Jesus för världen givit sitt liv
- 135 Se, vi går upp till Jerusalem
- 146 Vad ljus över griften
- 153 Livet vann, dess namn är Jesus
- 154 Dina händer är fulla av blommor
- 646 Grip du mig, helige Ande
- 162 Som sol om våren stiger
- 199 Den blomstertid nu kommer
- 201 En vänlig grönskas rika dräkt
- 172 De skall gå till den heliga staden
- 490 Guds Son en gång i morgonglans

Kyrka, gudstjänst, dop och nattvard

- 21 Måne och sol
- 61 Lågorna är många
- 89 Se, jag vill bära ditt budskap, Herre
- 386 Upp ur vilda, djupa vatten
- 75 När vi delar det bröd

FADER, SON OCH ANDE

Måne och sol

The image shows a page from a music book with a guitar accompaniment. The title is 'Måne och sol' under the heading 'FADER, SON OCH ANDE'. The music is written in a single system with a treble clef and a key signature of one flat (B-flat). The lyrics are in Swedish. Chords are indicated by letters above the notes.

Lyrics and chords:
Må-ne och sol, vat-ten och vind och blom-moss
ska - pa - de Gud. Him-mel och jord.
barn
all-ting är hans. Her-ren vår Gud vill vi
vi tac - kar dig. Her-re, vi prö

Chords shown: C, Am, Dm, G, Dm7, CE, F, Dm, G, Dm, Am, G, Dm, Am, G, Dm, Am, G, Dm.

Tro och liv

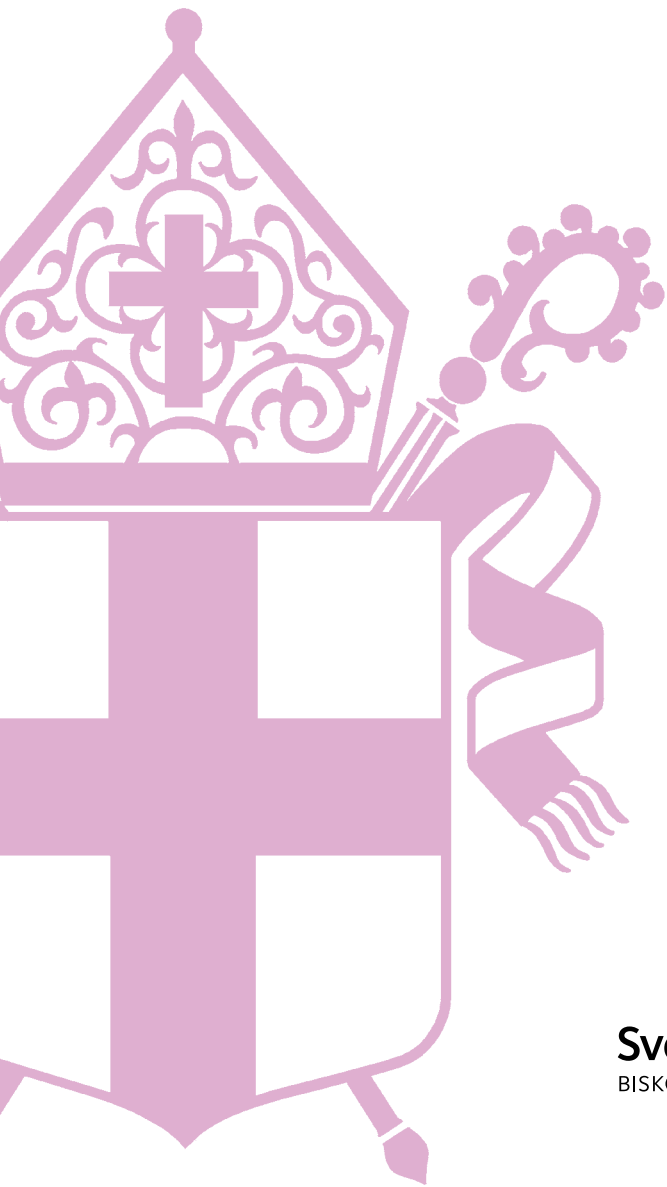
- 90 Blott i det öppna
176 Din klara sol går åter opp
190 Bred dina vida vingar
210 Jag lyfter ögat mot himmelen
217 Gud, för dig är allting klart
218 Jag har ofta frågor, Herre
231 Oändlig nåd
248 Tryggare kan ingen vara
249 Blott en dag
289 Guds kärlek är som stranden
297 Härlig är jorden

Bildförteckning

Omslag	Foto: Serhiy Kobyakov
sid 4	Foto: Alex Giacomini/Ikon
sid 8	Foto: Magnus Aronson/Ikon
sid 12	Foto: Alex & Martin/Ikon
sid 15	Foto: Magnus Aronson/Ikon
sid 19	Foto: Magnus Aronson/Ikon
sid 24	Foto: Magnus Aronson/Ikon
sid 27	Foto: Magnus Aronson/Ikon
sid 30	Foto: Girts Ragelis/Shutterstock
sid 33	Foto: Magnus Aronson/Ikon
sid 36	Foto: Kristin Lidell/Ikon
sid 41	Foto: Gustaf Hellsing/Ikon
sid 45	Foto: Magnus Aronson/Ikon
sid 48	Foto: Johannes Frandsen/Ikon
sid 53	Foto: Carl Anders Nilsson/Ikon

Noter

- 1 *Kyrkoordning för Svenska kyrkan*, Sjunde avd., Inledning
- 2 *Tillsammans för livet*, § 55, Sveriges kristna råd, 2013.
www.skr.org/material/tillsammans-for-livet/
- 3 *Riktlinjer för Svenska kyrkans konfirmandarbete*, 2020.
- 4 *Riktlinjer för Svenska kyrkans konfirmandarbete*, 2020.
- 5 De Saint-Exupéry A., *Den lille prinsen*, 2015, sid. 66.
- 6 Wahlström, Lydia, *Besökelsens tid. Lekmannabetraktelser och studier*, 1932, s. 136
- 7 *Riktlinjer för Svenska kyrkans konfirmandarbete*, 2020.

Svenska kyrkan
BISKOPSMÖTET